

ЕТАПИ И СЪДЪРЖАНИЕ НА ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И АЛБАНИЯ ПРЕЗ ХХ ВЕК

Б. Н. Бобев

Бобев Б. Н. Етапи и съдържание на отношенията между България и Албания през ХХ век.

В статията се разглежда развитието на отношенията между двете балкански страни от създаването на съвременната албанска държава през 1912 г. до края на столетието. Очертани са основните етапи в тях: междувоенния период, времето на Втората световна война, активните контакти и сближаване (1944–1961 г.), фактическото замразяване на отношенията (1961–1990 г.) и изграждането на пълноценно и равноправно сътрудничество в края на века (1990–2000 г.). Особено внимание се обръща на политическия диалог и изграждането на договорно-правната база на двустранните отношения.

Ключови думи: Балкани; сътрудничество; договори; диалог; идеология; интеграция

Бобев Б. Н. Этапы и содержание отношений между Болгарией и Албанией в ХХ веке.

Настоящая статья рассматривает отношения между двумя балканскими странами с 1912 года, года создания современного албанского государства, до конца столетия. Весь этот период разделен на несколько последовательных этапов: между двумя мировыми войнами; годы Второй мировой войны; активные контакты и сближение с 1944 по 1961 год; фактическое замораживание отношений с 1961 по 1990 год и время осуществления полноценного и равноправного сотрудничества в конце века – с 1990 по 2000 год. Особое внимание уделяется политическому диалогу и формированию основ договорно-правовой базы в двусторонних отношениях.

Ключевые слова: Балканы; сотрудничество; договоры; диалог; идеология; интеграция

Bobev B. N. Stages and content of the relations between Bulgaria and Albania in the 20th century.

The article examines the development of relations between the two Balkan countries from the establishment of modern Albanian state in 1912 until the end of the century. Outlined are the major stages in these relations: the interwar period during the World War II, the period of active contacts and cohesion (1944-1961), the actual freezing of relations (1961-1990) and the building of full and equal cooperation at the end of the century. Particular attention is paid to the political dialogue and the establishment of contractual-legal base of bilateral relations.

Keywords: Balkans; cooperation; agreements; dialogue; ideology; integration.

Векове наред българи и албанци живеят в непосредствено съседство на Балканите, в някои райони дори смесено, в дълги периоди (например в рамките на средновековното Българско царство, на Византийската и Османската империя) те битуват и в общи държавно-политически субекти. В различни случаи и исторически ситуации могат да се констатираат взаимни симпатии и дори сътрудничество: известни са контактите между възрожденски фигури като Иван Селимински и Наум Векилхарджи; връзки, и на моменти дори координация, има между националноосвободителните движения в края на XIX и началото на ХХ век; българските власти се отнасят с разбиране и симпатия към дейността на албанската колония в София в същия период¹. Разбира се, реални и официални политически отношения не могат да съществуват преди 29 юли 1913 г., когато с нарочно решение на Посланическата конференция на Великите сили в Лондон, при оформянето на резултатите от Балканските войни, Албания е обявена за независима държава под техен контрол и при техни гаранции².

Ако погледнем на темата в хронологически аспект, то тя обхваща времето от 1912 до 2000 г. и включва няколко ясно очертани етапа: от обявяването на независимостта на Албания и скорошното ѝ признаване от страна на България до италианската окупация на страната (1912–1939 г.); годините на Втората световна война (1939–1944 г.); първата част от социалистическия период, когато и двете държави са верни сателити на Москва (1944–1961 г.); отношения след скъсването на Албания със съветския блок (1961–1990 г.); развитие на връзките и контактите в прехода към демокрация (1990–2000 г.). Трябва да се подчертае, че горната хронологическа граница е до голяма степен условна, тъй като не е свързана с конкретно събитие и просто визира края на ХХ век.

От обявяването на албанската независимост до началото на Втората световна война (1912–1939 г.)

Несъмнено едно от ключовите събития в хода на сраженията по фронтите на Първата Балканска война е обявяването на албанската независимост – това бележи отделянето на последния самостоятелен държавнополитически субект от европейските владения на Османската империя. Редица причини обуславят забавеното общественополитическо развитие в населените с албанци територии (включително особенният им статут в империята, както и широкото представителство в политическия ълит), но така или иначе възрожденските процеси търпят развитие и в края на XIX и началото на XX век идеята за самостоятелна държава набира скорост. Албанските лидери добре разбират, че избухналата Балканска война неизбежно ще доведе до откъсване на нови части от Османската империя, като отчитат и риска от претенции на Сърбия и Гърция спрямо албански етнически земи. На 28 ноември 1912 г. в пристанищния град Вльора (Валона) се събират 83 представители от всички населени с албанци територии, като задължително са включени хора с различна конфесионална принадлежност. Четиридесет от тях подписват декларацията за обявяване на независимостта³. Това Национално събрание излъчва и правителство начело с Исмаил Кемали, което няма реална власт поради практически пълната окупация на албанските земи от чужди войски.

По този начин албанският въпрос е поставен на международната сцена достатъчно решително и България неизбежно трябва да има позиция по него. Още през 1912 г. пълномощният министър в Лондон Михаил Маджаров изказва при консултации с английските власти становището ни, че Албания трябва да се запази като самостоятелна единица, вероятно в режим на автономност, включително и защото го е заслужила с многобройните си въстания и с видимия стремеж към формиране на държава⁴. Подобна позиция се диктува както поради забележимите стремежи на Сърбия и Гърция към тези територии и към Адриатическото крайбрежие, така и заради склонността на Великите сили, особено на Австро-Унгария и Италия, да подкрепят подобно решение. Този въпрос не се решава в рамките на преговорите в Лондон, а след подписването на мира. Великите сили (Великобритания, Франция, Русия, Австро-Унгария, Германия и Италия), чрез нарочно решение на тяхна Посланическа конференция в Париж от 29 юли 1913 г., признават новия държавнополитически субект на Балканите при свои гаранции и под свой контрол, изработвайки Конституция и утвърждавайки немския принц Вилхелм Вид за монарх на най-малката тогава държава в Европа⁵. Очертани са нейните граници, отговарящи и на днешните, при което около 40% от населените с албанци земи остават извън тях и така се създават предпоставки за бъдещи проблеми, на първо място, със съседните Югославия и Гърция⁶.

Разбира се, в тогавашната международна обстановка (след Балканските войни и непосредствено преди Първата световна) и при отсъствието на държавна традиция не може да се очаква новопоявият се субект незабавно да започне да функционира пълноценно. Сам по себе си обаче този факт предизвиква интерес и съответните реакции. И ако амбициите на Белград и Атина са насочени към придобиване на територии, включени от Великите сили в границите на Албания, поведението на България се мотивира от други аргументи. Страната е понесла тежък удар от военните сблъсъци на полуострова и търси нови пътища за присъствие в междудържавните отношения. За официална София в онзи момент Сърбия и Гърция се явяват подмолно действали бивши партньори от разпадналия се Балкански съюз, заграбили български територии, и в този смисъл една новопоявила се държава в региона, макар и с ограничени възможности, може да се окаже потенциален съюзник – най-малкото поради очевидните противоречия с Белград и Атина, както и заради усещането за сходни проблеми с оглед съдбата на Вардарска Македония и Косово. Освен това в очертаните от Великите сили граници на Албания попадат и територии, които България счита за част от своето културно-историческо наследство и които могат да бъдат аргумент в отстояването на позицията по македонския въпрос. Всичко това обяснява българското поведение спрямо последната излязла от състава на Османската империя балканска държава.

Реакциите на официална София са наистина бързи. Още през есента на 1913 г. се открива генерално консулство във Вльора, като със заповед на министъра на външните рабо-

ти и изповеданията Никола Геннадиев за титуляр се назначава професионалният дипломат Тодор Павлов, до този момент изпълняващ функции на консул в Будапеща⁷. Много бързо става ясно, че България държи да укрепи отношенията си с новопоявилата се държава – след проведени консултации се договаря установяване на официални дипломатически отношения на ниво легации и, съответно, с титуляри пълномощни министри. На 30 април 1914 г. са подписани акредитивните писма на дотогавашния генерален консул Тодор Павлов, който на 19 май ги връчва в Дуръс, където се позиционира правителството и се откриват чуждите дипломатически представителства, на министър-председателя и министър на външните работи Турхан паша Пермети. Дни по-късно, на 31 май, е и официалната аудиенция при принц Вилхелм Вид⁸.

Избухването на Първата световна война и бързо оформилата се фактическа окупация на албанските територии правят невъзможно нормалното функциониране на новосъздадената държава. Осъзнал липсата на реална власт, на 3 септември 1914 г. принц Вид абдикира⁹. Редица дипломатически мисии напускат страната, така постъпва и България през есента на 1915 г., когато влиза в конфликта в лагера на Централните сили. Казано с други думи, в периода 1913–1915 г. само се полагат основите на официалните българо-албански отношения, без да има време за някакво по-сериозно тяхно развитие. Все пак могат да се констатират както симпатии спрямо България сред обществеността, включително сред част от албанския политически елит, така и видими белези, че властите в София ще се стремят към активни действия спрямо онази част от населението, което има български произход и съответното национално съзнание¹⁰.

Развитието на военните действия и резултатите от Първата световна война носят катастрофа за България, а тогавашното състояние на международните отношения поставя в риск самото съществуване на албанската държава – към нейни територии проявяват амбиции Италия, новосъздадената Югославия¹¹ и Гърция, като и трите са не само с далеч по-сериозен потенциал, но са и в лагера на победителите. Като следствие на мирните преговори България губи територии и ѝ се налагат сериозни парични и натурални вземания, а Албания успява да постигне конкретните си цели – на 17 декември 1920 г. страната е приета за член на Обществото на народите, а на 9 декември 1921 г. специално решение на Посланическата конференция в Париж препотвърждава както независимостта ѝ, така и принципно очертаните през 1913 г. граници¹². Като цяло и двете страни имат основания да са дълбоко неудовлетворени от създалата се ситуация – значителни територии с тяхно население остават извън границите им.

По същество двустранните отношения трябва да се официализират и фактически да се изградят наново. На 28 януари 1922 г. Тирана с официална нота иска от българското правителство да признае „де юре“ независимостта на държавата, което се случва на 24 февруари с.г.¹³ През есента се провеждат консултации и за формално възстановяване на дипломатическите отношения, като на 22 октомври ръководителят на албанската дипломатическа мисия в Османската империя Константин Бошняк е назначен с такава позиция и за България, като три дни по-късно връчва акредитивните си писма на министър-председателя и министър на външните работи Александър Стамболийски, а впоследствие е приет и от цар Борис III¹⁴. През 1924–1925 г. се водят преговори за учредяване на постоянни мисии, като решението е за ниво легации и съответно пълномощни министри – всъщност най-високото възможно и за двете страни тогава. От юни 1924 г. Иван Икономов е утвърден за български дипломатически представител в Тирана, от май 1925 г. има статут на управляващ легация, а през 1926 г. Рауф Фико, бъдещ министър на външните работи на Албания, е пълномощен министър в София¹⁵.

Прието е да се счита, че в много случаи нивото на дипломатическите отношения е показателно и за състоянието на политическите такива, но несъмнено това невинаги се получава. В този смисъл могат да се направят интересни констатации и изводи за първия етап в разглежданата тема – междувоенния период. Договореността за мисии на високо равнище подсказва добри намерения, но по-нататък тенденцията в реализацията не е радваща, особено от българска страна. Дълго време в Тирана не се изпраща титуляр, редуват се управляващи и временно управляващи, във времето от 1928 до 1930 г. пребивава дори завеждащ легация без дипломатически статут. Едва през 1936 г. за албанската столица заминава пълномощен министър, известният и опитен дипломат Янко Пеев¹⁶. По-сериозно

е поведението на албанската страна – и там понякога има временно управляващи, но и четирима пълномощни министри като титуляри във времето от 1926 до 1939 г.¹⁷

В тогавашните реалности са съществували достатъчно основания да се предполага, че в междувоенния период двете балкански държави ще имат активни политически контакти и в определени насоки дори може да търсят единодействие. Те се чувстват оцетени от създалото се следвоенно статукво, водят сходна малцинствена и национална политика, а имат и реален общ основен опонент в международен план – Югославия, към която и София, и Тирана имат претенции, включително териториални. Има и друг съществен аргумент – липсата на обща граница, което винаги намалява броя и сложността на наличните проблеми и не води към директни взаимни претенции. Ако се опитаме да дадем най-обща характеристика на водената от двете държави външна политика във времето между двете световни войни, трябва да изтъкнем стриктно следвания от София курс към мирна ревизия на Ньойския мирен договор, както и незаобиколимото влияние на Италия в Албания, което също може да е знак в положителен смисъл – Тирана също се стреми към промяна на статуквото, докато Рим е „недоволен победител“ и поддържа активни контакти с България. Въпреки тези предпоставки обаче двете страни не намират основанията и пътя за по-активен политически диалог и сътрудничество, водещо към някакво единодействие¹⁸. За целия разглеждан в случая период може да се твърди, че взаимните отношения имат основно протоколен и консулски характер – не се разменят официални визити дори на ниво министри, не се подписват и съответно ратифицират никакви двустранни междудържавни договори. Единственото изключение е подписаното през 1922 г. временно търговско споразумение, автоматично продължено и през 1927 г.

Ако съществува тема, по която в междувоенния период да се води някакъв политически диалог, то това са статутът и положението на българското малцинство в Албания и възможността да му бъдат осигурени възможности за църковни служби и образование на майчин език¹⁹. Разговори по този въпрос се водят и в Тирана, и в София от респективните дипломатически представители, но до конкретни позитивни резултати не се стига²⁰. Причините са най-малко две: непоследователността и липсата на стратегия от българска страна, както и негативните и силни реакции от страна на други държави и, на първо място, Югославия. Към това може да се прибави и неблагоприятната международна обстановка – победителите в световния военен конфликт твърдо отстояват създаденото статукво, България няма потенциала и възможностите да въздейства върху Белград, а Албания по дадености е принудена да се съобразява с позицията на Югославия, с оглед на многобройното си малцинство на територията на съседната държава.

Всъщност единствената възможност за някакъв пробив се очертава в началото на 30-те години, в рамките на провежданите Балкански конференции. Те се организират по инициатива на Международното бюро за мир, базирано в Швейцария, и са част от вълната на пацифизъм, обхванала тогава европейския континент. Решенията на тези форуми нямат задължителен характер, те са по-скоро показател за обществени настроения и добри намерения. По време на Втората балканска конференция, проведена в Истанбул през 1931 г., се приема резолюция, насърчаваща двустранните контакти и разговори по спорни въпроси. Българската и албанската делегация се възползват от тази идея и провеждат отделна среща в София в самото начало на 1932 г. В Заклучителния протокол от 9 януари се фиксира наличието на респективни национални малцинства в двете страни (чл. 1 и 2), третира се въпросът за разкриване на съответни училища за това население (чл. 3), апелира се към двете правителства да постигнат съгласие за арбитраж и ненападение, както и да сключат търговска спогодба²¹. Документът е подписан от авторитетни обществени и политически фигури като Янко Сакъзов и Мехмет бей Коница, ръководители на двете делегации. Евентуалната реализация на подобни клаузи би била голям успех за българската външна политика и точно по тази причина ответната реакция от страна на Югославия е изключително остра – и то в момент, когато албано-италианските отношения са във временна криза и позициите на Белград в Албания са наистина силни. Така този документ остава в сферата на добрите пожелания – той дори не е внесен за разглеждане и ратифициране в албанския парламент.

На 9 февруари 1934 г. е подписан Балканският пакт (Балканската анганта), в който влизат Турция, Гърция, Румъния и Югославия. Той е елемент от водената от Франция политика на формиране на регионални блокове с цел укрепване на следвоенното статук-

во. Основното съдържание на документа е отказът от териториални претенции, което по същество означава стремеж към избягване на всеки опит за ревизия на мирните договори. България и Албания остават извън този формат, макар и с различни мотивации²². Този факт обаче сам по себе си не означава никакви сериозни консултации или външнополитическо единодействие, такива липсват в двустранните контакти. Вероятността за евентуално координиране между София и Тирана съвсем се минимализира с оформянето на българо-югославското сближение и договора за приятелство от 1937 г., както и с възстановяването на италианската доминация в Албания.

Като допълнителен щрих в междудържавните отношения в междувоенния период можем да приведем и данни за търговския обмен. Германия и Италия практически монополизират външната търговия съответно на България и Албания, но въпреки това контактите между София и Тирана в тази сфера са наистина нищожни, включително в сравнение с търговията им с другите балкански държави. Българският експорт не надхвърля 1% (например през 1920 г. представлява 0,4% от общия износ на страната), с единственото изключение в предвоенната 1938 г., когато достига 20 млн. лева²³. Но дори и този „рекорд“ не издържа сравнението с други държави – по същото време, например, българският експорт за Гърция се измерва в стотици милиони (273 млн. за 1930 г.). Още по-ниски са стойностите на импорта от Албания – „рекордът“ от 93 000 лева за 1936 г. може да се съпоставя с години, при които албанският внос остава дори под 1000 (!) лева и се явява статистическа нула.

В разглеждания период културен обмен фактически не съществува – „вклиняването“ на Югославия между двете страни и политиката на Белград по отношение на Македония се явява същностна пречка. Случаите, в които албански младежи получават образование в София (на първо място във Военното училище), също постепенно отпадат.

Ако трябва да обобщим състоянието на българо-албанските отношения във времето между двете световни войни, те могат да бъдат характеризирани като добронамерени и изпълнени с разбиране, но с много ниски стойности на интензивност и контакти – независимо от наличието на сходните проблеми, които двете балкански държави трябва да решават. Наличният им капацитет и слабите им позиции в международния живот оказват своето решаващо негативно въздействие.

Времето на Втората световна война (1939–1944 г.)

В навечерието и в началото на Втората световна война обстановката на Балканите коренно се променя и неин съществен елемент е изчезването на албанската държава от политическата карта на Европа. На 7 април 1939 г. четиридесетхилядна италианска армия осъществява десант и практически без всякаква сериозна съпротива овладява цялата територия на страната. Свикан е нов парламент и на 16 април нарочна делегация предлага в Рим албанската корона на италианския монарх Виктор-Емануил III, като се осъществява т.нар. „лична уния“ и територията на страната става част от подвластните на правителството в Рим земи. От този момент нататък в българската външна политика временно престава да съществува елементът „отношения с Албания“. Доколкото официална София има необходимост от регулиране на присъствието си след 1941 г. на териториите, населени с албанци и намиращи се в границите на Югославия и Гърция, това е предмет на взаимоотношенията с Рим и Берлин, които са съюзнически в рамките на Оста.

Казано с други думи, в този 5-годишен период не съществуват реални двустранни отношения, като и легациите в двете столици са закрити, независимо че в Тирана продължава да функционира българско консулство. Има данни за известни връзки между наличните съпротивителни движения в периода 1941–1944 г., доминирани от комунистическите партии в двете страни²⁴, но те не са част от официални междудържавни контакти съобразно установената в световен мащаб практика.

Под крилото на Москва (1944–1961 г.)

След 1944 г. България и Албания навлизат в нов исторически период, включващ изграждането и функционирането на тоталитарни комунистически режими. Този факт би трябвало да означава еднаква идеологическа обосновка на диктаторското управление,

сходна планова икономическа система и координирана и направлявана от Москва външна политика. В рамките на конкретно разглежданата тема за т.нар. „социалистически период“ обаче има особености, за които ще стане дума по-долу и които се оказват решаващи за развитието на двустранните отношения между София и Тирана. В тях ясно се очертават два етапа: 1944–1961 и 1961–1990 г.

Ако трябва да обосновем хронологическите рамки на етапа 1944–1961 г., то именно това е времето, в което и двете държави (респективно техните комунистически партии) са верни сателити на СССР и КПСС. Този факт предопределя и състоянието на взаимните отношения на България и Албания, били те политически, дипломатически, икономически, културни и т.н. Основно съдържание на тяхното присъствие в международния живот е участието им в доминираната от Москва социалистически блок и съвпаденията са много и показателни. Двете страни се държат по идентичен начин на Парижката следвоенна мирна конференция, не са в групата на държавите победителки, в еднаква степен са защитавани от делегацията на СССР и получават потвърждаване на границите си²⁵. София и Тирана поддържат изключително близки контакти с Титова Югославия, в един момент дори се водят разговори за влизането им във федерацията²⁶. Тези отношения са напълно прекъснати след разрива между Москва и Белград през 1948 г., като и тук действията на България и Албания съвпадат. Двете държави участват в Съвета за икономическа взаимопомощ (България е сред основателите на 25 януари 1949 г., а Албания се присъединява седмици по-късно), както и членуват в Организацията на Варшавския договор от самото му начало (14 май 1955 г.). Двете страни едновременно са приети и за членове на Организацията на обединените нации (декември 1955 г.). Съвсем очевидно е, че България и Албания не само изграждат еднотипни комунистически диктаторски режими, но имат и напълно еднакво присъствие в международния живот.

Подобни близост и сходство, подплатени с еднаквата идеологическа обосновка, са солидна основа за интензивни двустранни отношения, на първо място, политически. Активните контакти започват през 1945 г. и след непродължителни преговори на 17 ноември в Белград е подписано споразумение за възстановяване на дипломатическите отношения на довоенното равнище – легация и съответно пълномощен министър. Официализирането на отношенията води в следващите години към активен обмен на делегации и подписване на редица двустранни документи – практически във всички сфери (партиен живот, икономика, търговия, образование, култура). Разбира се, най-значимото събитие в изграждането на договорно-правната база и цялостното развитие на връзките е подписването на Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ. На 16 декември 1947 г. в резиденция „Кричим“ подписи под документа поставят Георги Димитров и Енвер Ходжа – по това време лидери на Българската комунистическа партия и Албанската партия на труда, които същевременно са и министър-председатели на двете страни²⁷.

В условията на Студената война и на ясното оформяне на двуполусния военнополитически модел на света структурата и единството на безпрекословно водения от СССР социалистически лагер се изграждат по два основни метода – чрез многостранни военнополитически и икономически организации, в които София и Тирана членуват, както и чрез двустранни договори, подобни на сключения между България и Албания през 1947 г. Тези документи по същество са типови, те са силно идеологизирани и не се различават принципно както по съдържанието и целите си, така и по произвежданите от тях резултати. Все пак в българо-албанските отношения има специфичен момент, който трябва да се отбележи. За всички социалистически страни връзките с Москва и нейната всеотрясна доминация са водещи и незаобиколими, това е даденост. В случая с Албания от огромно значение до 1948 г. са взаимните отношения с Югославия, по същество Сталин управлява тази най-малка, но със стратегическо положение²⁸ балканска страна, чрез „ръката на Белград“ – самата албанска комунистическа партия е създадена от югославски инструктори; след 1944 г. голяма е ролята на пратениците на Тито, изпълняващи функциите на „съветници“ във всяка сфера на общественостроителския и икономическия живот и практически ръководещи съответните министерства и други централни ведомства; приетата през март 1946 г. албанска Конституция е фактическо копие на югославската; през същата 1946 г. първият договор за приятелство и взаимна помощ е подписан именно с Югославия; вече стана дума и за конкретните стъпки в посока влизане на Албания в югославската федера-

ция. Редица факти говорят в полза на твърдението, че след СССР и Югославия (до 1948 г.) най-важната за Албания страна от социалистическия блок до 1961 г. се явява България, като след скъсването с Белград ролята на София като съюзник и партньор нараства още повече в края на 40-те и през 50-те години на XX век. Подобно заключение правят както партийни и държавни фактори, така и дипломати и изследователи²⁹. Съвсем показателно е това, че още преди 1948 г. първият договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ на Албания след този с Югославия, е именно с България. Едва по-късно се подписват подобни двустранни документи с СССР и останалите социалистически държави.

Активността във взаимоотношенията в този период означава и сериозен политически диалог на различни равнища, включително най-високи. Така дългогодишният председател на Министерския съвет на Албания Мехмет Шеху реализира две официални посещения в София през 1954 и 1958 г., а българският министър-председател Антон Югов е в Тирана през 1957 г.³⁰ Своеобразен връх в политическия диалог през 50-те години представлява посещението на делегация, водена от Тодор Живков, в Албания през октомври 1959 г., при което се водят продължителни разговори с Енвер Ходжа³¹. Това посещение предизвиква интерес и с друг факт: то се оказва последно в един отрязък от време между 1944 и 1961 г., изпълнен с интензивни отношения, период на „братска дружба и сътрудничество в дух на пролетарски интернационализъм“ – фрази, често използвани при срещите и разговорите на различни нива.

Този диалог на най-високи равнища, реализиран във времето от 1947 до 1959 г., има своите последствия в няколко посоки. Съвсем естествено изглежда решението за дипломатически отношения на най-високото възможно ниво – от май 1954 г. респективните мисии в София и Тирана са издигнати в ранг на посолства, с ръководители извънредни и пълномощни посланици³². Трябва да се подчертае, че през целия период външнополитическият курс на двете социалистически държави е напълно синхронизиран – те действат солидарно както в рамките на Варшавския договор, така и в регионален план.

Изгражда се богата и всеобхватна договорно-правна база на взаимоотношенията – двустранни споразумения се подписват практически във всички сфери на общественнополитическия и стопанския живот и това е естествено следствие от постановките, заложи в Договора за дружба, сътрудничество и взаимопомощ от 1947 г.³³ Трябва да се подчертае, че постигнатите договорености се реализират в голяма степен, споразуменията са реално действащи и това се отнася с особена сила за времето след скъсването на отношенията с Югославия и съответно до 1961 г. Има и друга характерна черта – в контактите между София и Тирана е ясно очертана тенденцията България да е, в определен смисъл, „по-големия брат“, тя да оказва подкрепа на Албания в най-различни сфери поради относително по-широките си възможности и наличието на повече подготвени кадри в много направления. Това е напълно обяснимо предвид факта, че най-малката балканска страна, с оглед особеностите на своето историческо развитие, навлиза в периода след 1944 г. като безусловно най-изостанала във всички области както в социалистическия лагер, така и в целия континент. Веднага искам да направя уговорката, че няма да обръщам внимание на формите на общуване „в духа на пролетарския интернационализъм“ между партийни и казионни структури и организации, както и на взаимната възхвала на вождовете, те са нещо обичайно и практически задължително за времето на социализма, в конкретния случай – в българо-албанските отношения до 1961 г. Несъмнено по-важни са реалните контакти, макар и неизбежно също идеологизирани и съответно деформирани, но имащи отношение към развитието на двете балкански държави и даващи конкретни резултати.

Очевидно идеологизацията на отношенията е ключов фактор в периода 1944–1961 г., а в последствие, но вече в негативен план, за което ще стане дума по-долу. В този смисъл възниква и един интересен въпрос – във времето между двете световни войни, както бе посочено, отношенията между България и Албания са били сериозни или нерешими проблеми, като същевременно са лишени от всякаква интензивност. Между тях обаче, в политически смисъл, тогава стои един отворен въпрос – за статута на българското национално малцинство. Вече бе споменато за ключовото му значение за отстояване на българската национална кауза, за непоследователното поведение на България, както и за причините, довели до колебливата позиция на официална Тирана и до фактическата липса на крайно решение. В този смисъл е интересно какво се случва в периода след 1944 г., когато взаим-

ните отношения са далеч по-интензивни, а проблемите често се разрешават в духа на „социалистическия интернационализъм“, дори това да се разминава със собствените интереси или даже да работи против тях. Точно това се случва и с проблема с наличието на българи в границите на Албания. Известни са постановките на Коминтерна по националния въпрос и конкретно за съществуването на македонска нация и македонски език, които са безкритично и изцяло възприети от Българската комунистическа партия, а непосредствено след 9 септември 1944 г. се превръщат фактически в държавна политика. Така темата „българи в Албания“ практически е снета от външнополитическия дневен ред на България, което има тежки последици и в практически смисъл не може да се преодолее и до днес. Нещо повече, в периода на изключителна близост между Албания и Югославия (1944–1948 г.) Енвер Ходжа и Йосип Броз Тито се договарят за взаимно признаване на малцинства, респективно за наличие на македонско малцинство на албанска територия, в района на Мала Преспа. Дори когато официална София променя позицията си по т.нар. „македонски въпрос“ през 60-те години на ХХ век, темата не може да влезе в политическия диалог между България и Албания, защото такъв практически отсъства поради фактическото замразяване на отношенията. Казано с други думи, основният политически въпрос в българо-албанските отношения в междувоенния период всъщност отпада във времето на социализма – той ще придобие значение отново по-късно, в една следваща историческа епоха.

Връщайки се към взаимоотношенията 1944–1961 г. трябва да подчертаем, че те са наистина всеостранни. Веднага обаче трябва да се изтъкне, че и двете страни са икономически изостанали, особено в индустрията, която започват усилено да изграждат – напълно в съответствие със съветската концепция за преимуществено развитие на тежката промишленост и с наличния съветски опит от няколко десетилетия. Тази практика е дълбоко идеологизирана и създава определени дисбаланси в състоянието на стопанството, на първо място, неизбежното несъответствие с други сектори, най-вече жизненоважните, като продукция, земеделие и скотовъдство (където силowo се налагат порочните съветски практики на елиминиране на частната собственост и коопериране) и съответстващите им отрасли на леката индустрия – без това да означава отричане на необходимостта от развитието на енергетиката, изграждането на транспортната инфраструктура и т.н. Така или иначе България и Албания обвързват по необходимост икономическото си развитие най-напред и основно със Съветския съюз, а и с индустриално по-развити други социалистически страни като Полша и Чехословакия например. Това в определен смисъл затруднява практическото реализиране на търговско-икономическо сътрудничество в по-значими мащаби, въпреки че прогрес съществува и в тази сфера. Така, данните показват, че ако външнотърговският обмен (в милиони левове по текущи цени) за 1939 г. е статистическа нула, тенденцията след 1944 г. е видимо позитивна – 0,4 за 1950 г., 2,6 за 1955 г., 3,1 за 1960 г.³⁴ Това по принцип положително развитие не променя факта, че обменът между двете социалистически държави не надхвърля 1% от цялостната им външна търговия. Може да обобщим, че взаимните контакти са твърде ограничени във фундаменталната по значимост търговско-икономическа сфера по съвсем обективни причини.

Тук трябва да се подчертае и друг факт. Още в първите следвоенни години, при истинския „глад за кадри“, албанските власти нееднократно търсят съдействие от официална София за краткосрочно или дългосрочно командироване на български професионалисти в различни сфери. Така още през лятото на 1948 г. Албания с нарочна нота от легацията си в България иска спешно изпращане на специалисти като: механици на земеделска техника, инженери хидролози, градинари, лозари, пчелари, свиневъди³⁵. Такива искания постъпват нееднократно до 1961 г., голяма част от тях са удовлетворявани, България наистина успява в подобен план да подпомага развитието на селското стопанство, а по-късно и на енергетиката и индустрията.

Има обаче области, в които се сътрудничи наистина активно и в които България се оказва много полезна за развитието на Албания. Тук, на първо място, може да се посочи сферата на образованието и подготовката на кадри. В това отношение най-малката балканска и социалистическа държава изпитва истинска нужда – трябва само да се напомни, че към 1939 г. 85% от населението на Албания е неграмотно, около 70% от децата не учат, в страната функционират едва 626 училища, от които само 11 средни и нито едно висше³⁶. При това положение е съвсем логично в двустранните договорености между две-

те държави още в края на 40-те години да се обърне особено внимание именно на сътрудничеството в сферата на образованието, на първо място, висшето. Така през 1948 г. в българските висши учебни заведения постъпват първите 93 албански студенти, които се обучават в най-различни специалности – няколко инженерни дисциплини, химия, математика, архитектура, медицина, агрономство, география, история, изкуства³⁷. Тази практика, изключително полезна за всеотрасловото развитие на Албания, продължава без прекъсване до 1960 г. Според едно специализирано изследване от албански автори за този непродължителен срок от време висше образование по различни специалности в няколко български висши учебни заведения получават 397 албански младежи и девойки³⁸. Голяма част от тях се реализират изключително успешно и се превръщат във фактори на албанската икономика, образование и култура, както и в общественopolитическия живот на страната. Освен всичко друго, това са и хора, които съхраняват много добри чувства към България и българите и са живата връзка при взаимното опознаване и сближаване между двата балкански народа. За развитието и задълбочаването на подобен процес способстват и други елементи от двустранното сътрудничество в образователната и културната сфера. Така например се подготвят и разменят материали за включване в учебниците по различни предмети³⁹, превеждат се и се поставят на албанска сцена български пиеси⁴⁰, в двете държави се организират т.нар. „седмици на дружбата“, включващи основно културни събития⁴¹, публикуват се произведения на класическата и съвременната литература. Своето значение за взаимното опознаване има и честата размяна за почивка на ученически групи от двете страни⁴². Не са редки случаите, в които албански граждани постъпват за лечение в български болници – особено в началните години, когато изграждането на системата на тамошното здравеопазване стартира практически от нулата⁴³.

Албания разчита на български опит и съдействие и в една друга сфера – законотворчеството и административното функциониране на държавата, още повече, че става дума за два тоталитарни по характер и същност режима. Така например, периодично албанските власти искат да получават текстовете на всички приети от българското Народно събрание закони, като в началото се обърща особено внимание на онези, които се отнасят до така наречените „първи мероприятия на народната власт“ и имат видимо репресивен характер, например актовете за едрата градска собственост и за национализацията на индустриалните предприятия⁴⁴. Понякога, пак по искане на Тирана, се предоставят освен закони, още и административни актове или устройствени правилници на министерства, централни ведомства и други структури⁴⁵.

Този преглед на взаимоотношенията между България и Албания в периода 1944–1961 г. съвсем не е изчерпателен и пълен. Той само очертава някои основни насоки и позволява да се направят съответните изводи. Безусловно няма практическа база за никакво сравнение с междувоенния период – контактите и връзките са несравнимо по-интензивни и по-многогранны. Политическият диалог се води на всички възможни равнища, включително най-високи, и това дава позитивно въздействие върху цялостния процес. Въпреки характера на управляващите режими и тоталната идеологизация, продължаването на активните контакти и връзки би могло да има и позитивни страни. Твърде бързо обаче става ясно, че това не може да се случи. Именно политизацията и идеологизацията, даващи тласък напред след 1944 г., прекъсват това развитие. Българо-албанските отношения се явяват функция, а следователно и пленник, на контактите на София и Тирана с Москва, както и на взимани там политически решения. Това предопределя края на един активен етап в тяхното развитие.

Към точката на замръзването (1961–1990 г.)

През втората половина на 50-те години на XX век в отношенията между Москва и Тирана настъпва постепенно захлаждане. Енвер Ходжа и неговото обкръжение не желаят да възприемат това, което се случва в Съветския съюз след XX конгрес на КПСС – развенчаването на култа към личността на Сталин, промените в партийната върхушка и опитът за налагане на някакъв „нов курс“, колкото и той да не променя диктаторската същност на системата и нейните основни характеристики. Този акт води след себе си подобни събития и в останалите социалистически страни, а лидерът на албанските комунисти не желае

да допусне такива промени в своите партия и държава – по дълбоката си същност той до края на живота си остава сталинист и паметниците на съветския „вожд и учител“ в Албания са премахнати едва след 1990 г. Промените във външнополитическия курс на Москва също не се харесват в Тирана – и по-конкретно, влошаването на отношенията с Китай и опитите за подобряването им с Югославия. През май–юни 1959 г. лидерът на съветските комунисти Никита Хрущов е на продължително посещение в Албания, по време на което противоречията дори се задълбочават⁴⁶. Разривът настъпва през есента на 1960 г., когато в съветската столица се провежда Второто международно съвещание на комунистическите и работнически партии. В своята реч, произнесена на 16 ноември, Енвер Ходжа се противопоставя на десталинизацията, подкрепя Китайската комунистическа партия в конфликта ѝ с КПСС и критикува цялостното поведение на СССР спрямо Албания, обвинявайки съветското ръководство в догматизъм, ревизионизъм и отстъпление от принципите на марксизма, след което напуска Москва⁴⁷. В тогавашните условия скъсването е неизбежно – съветските специалисти се изтеглят от малката балканска страна през януари 1961 г., а икономическата помощ е официално прекратена през април, като тези актове са последвани и от прекъсване на дипломатическите отношения. Така от верен сателит на Москва Албания се превръща в „китайския глас в Европа“, а режимът в Тирана получава всеотричаната подкрепа на Пекин във всички сфери. Това неизбежно означава рязко охлаждане и на отношенията с останалите европейски социалистически страни, които остават в орбитата на Москва. Албания напуска структурите на СИВ и Варшавския пакт съответно през 1962 и 1968 г., като членството ѝ във военно-политическия съюз е фактически замразено още от 1961 г.⁴⁸

Последствията от това развитие на събитията за състоянието на българо-албанските отношения могат да бъдат само в една посока, още повече, че и останалите верни на Москва европейски държави също са обвинени от албанското ръководство в идеологически и политически грехове. В условията на тоталитарните обществено-политически системи, при пълната доминация на идеологията над реалната политика и свързаните с нея интереси и при безпрекословното лидерство на СССР в социалистическия блок контактите и връзките между двете балкански страни са сведени до някакъв санитарен минимум. Посланиците са изтеглени и в продължение на 27 години дипломатическите мисии в двете столици се ръководят от управляващи и временно управляващи, и то при доста редуциран състав. Това означава снижаване на нивото на официалните взаимоотношения, което неизбежно се чувства в редица направления. Практически изчезва междупартийният диалог, който е водещ и определящ в условията на комунистическите режими, което означава и пълна липса на контакти в изпълнителната власт. Постигнатите дотогава двустранни договорености фактически опадат, включително действието на основополагащия Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ от 1947 г. Напълно е елиминирано обучението на студенти в София, сложен е край на културния обмен.

Видно е, че повече от две десетилетия българо-албанските отношения във всички възможни направления са в пълен застой и дори регрес. Все пак могат да се приведат аргументи, че близостта в предходния период оставя някакви следи. Тирана не прекъсва дипломатическите отношения със София, както го прави с някои от другите европейски социалистически страни. Нещо повече, именно България е оторизирана, след съответните преговори, да защитава албанските интереси в Съветския съюз чрез посолството си в Москва – което е напълно в рамките на международното право и дипломатическата практика и издава известни близост и доверие, но нищо повече.

Всъщност, ако се търси съхраняване на някакъв вид сътрудничество в този период на практически замразени отношения, то може да се констатира в областта на външната търговия на двете страни. Тя дори нараства като обем в сравнение с предходния етап на изключителна близост – ако през 1960 г. обменът е в рамките на 3,1 млн. лева по текущи цени, то числата за 1970 и 1980 г. са съответно 6,2 млн. и 11,2 млн.⁴⁹ Тези стойности не бива да се абсолютизират или надценяват – все пак основната част от търговията на България е със СССР и с другите социалистически държави, а на Албания – с Китай. Но така или иначе търговски обмен съществува и това трябва да се отчита.

Поредното скъсване на Албания този път е с Китай през 1978 г., като азиатският гигант е обвинен традиционно в догматизъм, ревизионизъм и отстъпление от позициите на

марксизма. Най-малката държава на Балканите изпада в почти пълна изолация и обявява строителство на социализма със собствени сили. Характерът на режима не се променя – той продължава да бъде най-свирепата диктатура на континента, с редица смайващи „постижения“. „Отмяната“ на религията и разрушаването на хиляди храмове на основните вероизповедания, закриването на министерството на правосъдието и адвокатурата като „ненужни“, пълната забрана на частната собственост от всякакъв вид, строителството на стотици хиляди бункери из цялата страна – това са само част от приносите на Албания към практиката на тоталитарните режими⁵⁰.

Външнополитическото поведение продължава да е същото, след разрива с Китай за наистина марксистически се припознават единствено режимите във Виетнам, Северна Корея и Куба. Ключов момент се явява фактът, че Албания пропуска процеса на разведвяването и остава единствената страна в Европа, неподписала Заключителния акт от Хелзинки.

„Светлина в тунела“ се забелязва след смъртта на диктатора Енвер Ходжа през 1985 г. Без да се отстъпва от основните идеологически постановки или да се смекчават характеристиките на режима, постепенно се предприемат ходове за поне частично излизане от изолацията. Можем да посочим факти като установяването на дипломатически отношения с Федерална Република Германия през 1987 г. – нещо немислимо съвсем скоро преди това; или заявената готовност за присъединяване към стартиралия процес на регионално сътрудничество. Именно по това време се реализира и крачка напред в двустранните отношения между България и Албания – през януари 1988 г. дипломатическите връзки са възстановени на най-високото равнище с посолства и съответно с посланици като ръководители на мисиите⁵¹. Този акт не изчерпва наличните проблеми и противоречия, но се явява някакъв знак за възможно по-добро бъдеще на отношенията между двете балкански държави след близо три десетилетия на фактическото им замразяване по политико-идеологически причини. Нещо повече – още в периода 1988–1990 г., преди реализирането на генералната външнополитическа промяна в поведението на София и Тирана, се подписват няколко двустранни споразумения: за растителна защита, за икономическо и научно-техническо сътрудничество, в областите на здравеопазването и въздушния транспорт, възстановена е дейността на Смесената комисия за икономическо сътрудничество⁵². Така е даден старт на един качествено нов етап в двустранните отношения.

Активно и равноправно сътрудничество в новите исторически условия (1990–2000 г.)

Несъмнено падането на Берлинската стена и краят на Студената война представляват повратен момент в цялостното обществено-политическо развитие на Балканите, Европа и света. В определен смисъл подобна промяна може да се отблъдне с тази след края на Втората световна война, но в този случай процесите са с обратен знак – ако след 1944 г. няколко държави в региона на Източна Европа навлизат в т.нар. социалистически период от своето развитие, времето след 1989 г. се характеризира с преход към демократично общество, плуралистична многопартийна система и пазарна икономика. Процесът е бавен и среща много трудности, съпроводен е с болезнени реформи и генерални промени, но той трябва да бъде осъществен. Съвсем естествено е в отделните бивши социалистически държави да се констатира различия, свързани с характерни особености в развитието и в избрания подход, но несъмнено има и общи черти, валидни за всички, в различните сфери.

Предметът на настоящата статия предполага известно успоредяване на ситуацията в България и Албания, и то преди всичко във външнополитически план. Що се отнася до вътрешното им състояние, процесите са сходни и първите години на прехода се характеризират с истински сътресения в политическата, икономическата и социалната обстановка, както и с усилия за пълното им реформиране⁵³. Задължително трябва да се подчертае, че пред Албания стоят за разрешаване по-сложни проблеми с оглед споменатите по-горе в текста характеристики и крайности на тоталитарното управление.

Акцентирайки върху състоянието на двустранните българо-албански отношения, трябва да се има предвид един определящ елемент, особено в началото на периода. Те са функция на цялостното им поведение в международен план, както и избистрянето и трайното налагане на основните външнополитически приоритети на двете балкански държави,

защото именно това създава фундамента за по-нататъшното им развитие. Определения като „стремеж към европейска и евроатлантическа интеграция“ или „външнополитическо поведение, съобразено с международните стандарти“ са валидни и за двете страни в рамките на 90-те години на XX век, но те не се реализират незабавно, тъй като и двете държави има да свършат немалко работа в стремежа си да се нагодят към новата обстановка в региона, континента и света.

По-сложни и изискващи повече време за реализация са проблемите пред Албания – просто след началото на промените тя излиза не само от условията на най-тежката тоталитарна диктатура в Европа, но и от почти пълна външнополитическа изолация. Известно улеснение е нечленуването на страната в СИВ и Варшавския договор в периода на фактически разпад и формално закриване на тези международни структури, но наистина има да се навакса твърде много. Постепенно изоставането започва да се преодолява: през август 1990 г. Албания подписва Договора за неразпространение на ядрено оръжие, през септември държавният глава Рамиз Алия участва за първи път в работата на Генералната асамблея на ООН, от 19 юни 1991 г. страната членува в Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа, на 21 юни са установени дипломатически контакти с ЕС⁵⁴, на 16 септември е подписан заключителният акт от Хелзинки⁵⁵. Пак в периода 1990–1991 г. са възстановени дипломатическите отношения със СССР, САЩ и Обединеното Кралство⁵⁶. Всичко това позволява да се твърди, че в периода 1990–1992 г. Албания успява успешно да преодолее продължителната си външнополитическа изолация и да се завърне в международния живот в създалите се качествено нови реалности.

Началните години на прехода са време и на външнополитическа преориентация на България⁵⁷. През лятото на 1991 г. СИВ и Варшавският пакт са разпуснати и се слага край на този международен ангажимент от времето на комунистическите диктатури. Официална София видимо активизира своите контакти със западните демокрации и с редица международни структури – на първо място, ЕС и НАТО, като от 1992 г. България официално става член на Съвета на Европа. Външнополитическата преориентация е свършен факт, въпреки че понякога активността в международен план зависи от конкретното управляващо мнозинство.

Общо може да се каже, че към 1992 г. България и Албания вече са осъществили своята преориентация и са очертали основните си външнополитически приоритети. Сред тях се открояват стремежът към постепенна интеграция и укрепване на регионалната стабилност и сигурност, а това само по себе си е предпоставка и за по-активни двустранни контакти. Възстановяването на нивото на дипломатическите отношения през 1988 г. и първите последвали контакти създават предпоставки, чиято реализация започва постепенно и успешно – независимо от сложните вътрешни проблеми и в двете държави. Особено активни в това отношение са двете външнополитически ведомства: до 1992 г. имаме три посещения на албански външни министри в София – Реиз Малиле през март 1990 г.⁵⁸, Илир Бочка през януари 1992 г.⁵⁹ и Алфред Серечи през май 1992 г.⁶⁰ От българска страна се реализира официална визита на министъра на външните работи Бойко Димитров през май 1990 г.⁶¹ През юни и октомври 1991 г. международни форуми се използват от тогавашните ръководители на външнополитическите ведомства Виктор Вълков и Мухамед Каплани за реализиране на двустранни срещи⁶². В същия начален период на прехода (1990–1992 г.) можем да отбележим и посещенията в Тирана на председателя на Великото народно събрание акад. Николай Тодоров⁶³ и на министъра на отбраната Александър Сталийски⁶⁴.

Основна тема във всички тези контакти са двустранните отношения и необходимостта от тяхното интензифициране, като в тази връзка може да се даде много показателен пример. След споменатата среща на министрите Вълков и Каплани в Барлин през лятото на 1991 г. българският ръководител на външнополитическото ведомство депозира докладна записка до президента Желю Желев и до министър-председателя Димитър Попов. В нея се настоява за ускоряване на взаимните отношения между двете балкански държави в редица направления⁶⁵. Инициативата не остава без последствия – на 2 август е прието решение № 66 на българското правителство за активизиране на отношенията с Албания в политическата сфера, но също и в областите на икономиката, образованието, културата и др.⁶⁶

Тази линия на поведение твърде скоро има важен и основополагащ резултат. През февруари 1993 г. българският президент Желю Желев прави официално посещение в Албания

по покана на колегата си Сали Бериша. Показателно е, че среща на подобно равнище не е реализирана от далечната 1959 г., когато Тодор Живков е в Тирана и разговаря с Енвер Ходжа. На 14 февруари 1993 г. държавните глави на двете страни отварят нова страница в двустранните отношения, подписвайки Договор за приятелство и сътрудничество с 20-годишен срок⁶⁷. Ратифицирането в двата парламента не среща затруднения и той влиза в сила през октомври с.г.

Анализът на този важен за двустранните отношения документ показва, че той е съобразен както с международната практика и заявените външнополитически приоритети, така и с процесите на общественорепубликанско развитие в двете страни. Осемнадесетте члена на този договор, вън от неизбежните текстове за „доверие и взаимно уважение“ (чл. 1) или за „общоприетите принципи на международното право“ (чл. 2), съдържа и характерни, и специфични моменти, които трябва да се отбележат. Във външнополитическата сфера ясно се подчертават стремежът към стабилност и спокойствие на Балканите и значението на регионалното сътрудничество, както и участието на двете страни в по-широки международни формати. Изтъкнато е решаващото значение на обединена и мирна Европа, застъпена е идеята за колективна сигурност в духа на Устава на ООН, както и за борбата с международния тероризъм и организираната престъпност. Съвсем естествено е в подобен договор да се очертаят и области за по-активно двустранно сътрудничество в различни сфери (икономика, наука, образование, екология), както и провеждането на периодични консултации.

Този документ дава наистина силен тласък на двустранните отношения. Политическият диалог в следващите години до края на века е доста активизиран, включително на най-високи нива. На равнище държавни глави се реализират посещения на Сали Бериша в София през април 1994 г.⁶⁸, на Желю Желев в Тирана през декември 1995 г.⁶⁹ Реджеп Мейдани е в България на 9 и 10 декември 1998 г.⁷⁰, а Петър Стоянов реализира официална визита в Албания на 29 и 30 май 2000 г.⁷¹ Разбира се, много е важно да се очертае съдържанието и качеството на диалога при тези взаимни срещи и разговори. Прави впечатление наличието на няколко постоянни теми, които се дискутират – състоянието на двустранните отношения и перспективите пред тях, регионалната обстановка, интеграционните процеси. Политическите отношения между България и Албания винаги се оценяват много високо и се подчертава липсата на сериозни или нерешими проблеми. Прави се обаче и констатацията, че сътрудничеството в други сфери (търговско-икономическата например) изостава в сравнение с политическия диалог.

Своята важна значимост в политическия диалог имат и контактите на ниво парламентарни председатели, още повече, че и двете страни по държавно устройство са парламентарни републики. В разглежданото последно десетилетие на ХХ век визита в България през февруари 1994 г. реализира Пийетар Арбнори, ръководител на албанското законодателно събрание⁷². В разговорите с председателя на българския парламент Александър Йорданов се констатира възходящото развитие на двустранните отношения и добрите перспективи пред тях, споделя се опит в законодателната дейност, насърчава се по-голямата бъдеща активност на ниво парламентарни комисии и парламентарни групи за приятелство.

Много сериозен сигнал за активизиране на сътрудничеството има и по линия на изпълнителната власт – от 17 до 19 ноември 1993 г. по покана на българския премиер Любен Беров в София е на посещение министър-председателят на Албания Александър Мекси⁷³. В сложната обстановка след края на въоръжената акция на НАТО срещу режима на Милошевич на 25 октомври 1999 г. в София на работно посещение за разговори с колегата си Иван Костов пристига албанският премиер Пандели Майко⁷⁴. Тези срещи на ниво ръководители на изпълнителната власт са особено показателни не само защото министерските съвети на двете страни ръководят цялостното сътрудничество, а поради факта, че за последен път среща на такова ниво е реализирана през 1957 г. при посещението на Антон Югов в Тирана.

От важно значение за развитието на двустранните отношения са срещите на ръководителите на външнополитическите ведомства, като и в това направление може да се констатира сериозна активност след подписването на Договора за приятелство и сътрудничество от 1993 г. В края на март 1994 г. министър Станислав Даскалов посещава Тирана⁷⁵. Пак той е в Албания през август 1995 г., макар и по линия на Съвета на Европа – проведени са сре-

щи на всички възможни най-високи нива, като в разговорите се засягат и двустранни проблеми⁷⁶. Албанският министър на външните работи Паскал Мило посещава София през април 1998 г.⁷⁷, а министър Надежда Михайлова реализира ответната визита през март 1999 г.⁷⁸ При тези две срещи особено активно, вън от двустранните отношения, се разисква и развитието на Косовската криза, и цялостната регионална обстановка. При външнополитическите ведомства трябва да се подчертае и възприетата практика на постоянни контакти и консултации и на равнище заместник-министри и политически директори.

Тези контакти на най-високите възможни политически равнища очертават рамката на двустранните отношения между България и Албания в последното десетилетие на XX век. Със съдържание ги изпълват много големият брой срещи на различни министри от двете правителства – на отбраната, икономиката, финансите, транспорта, земеделието, образованието и науката, културата и т.н.⁷⁹ Започва активно да действа Смесената комисия за търговско-икономическо сътрудничество, председателствана от министрите на транспорта. Плод на тези активни контакти са многобройните двустранни договори и споразумения за сътрудничество в различни сфери, обогатяващи договорно-правната база. Между тях можем да посочим например: Споразумение за сътрудничество между министерствата на отбраната (07.04.1993), Спогодба за взаимна защита и насърчаване на инвестициите (27.04.1994), Спогодба за избягване на двойното данъчно облагане (09.12.1998), Протокол за сътрудничество между министерствата на външните работи (12.03.1999), Спогодба за търговско-икономическо сътрудничество и Спогодба за международни превози на пътници и товари (12.03.1999), Спогодба за сътрудничество във ветеринарномедицинската област и Споразумение за сътрудничество в областта на растителната защита, Протокол за сътрудничество между министерствата на вътрешните работи и др.⁸⁰ Не бива да се подминава и разширеното общуване в сферите на културата и образованието. Напредък има и в търговския обмен, който към 1999 г. надхвърля 30 млн. долара⁸¹.

Вниманието привлича и един много интересен факт – активното взаимодействие на ниво изпълнителна власт през 90-те години в никаква степен не зависи от вътрешнополитическата ориентация на респективните правителства. Така в периода 1992–1997 г. дясно ориентираният албански кабинет сътрудничи активно с правителствата на Любен Беров и Жан Виденов, които са отчетливо в център-лявото, а по-късно дясното правителство на Иван Костов е в отношения със социалистическите кабинети в Албания, ръководени последователно от Фатос Нано, Пандели Майко и Илир Мета. Този факт доказва не само прагматичност, но и пълна отдалеченост от всякаква идеологизация в двустранните отношения, доминирала в периода 1944–1990 г. Това вредно наследство от комунистическото минало е категорично преодоляно.

Активното двустранно сътрудничество се обогатява и от съвместната работа в различни международни формати, на първо място, с регионални измерения. Разбира се, това е плод и на съпадащите външнополитически приоритети, и на цялостно променената атмосфера, насочена към преодоляване на негативните наслоения от миналото, разделителните линии и противопоставянето. Така София и Тирана консултират взаимно участието си в процеса на сътрудничество в Югоизточна Европа, в Черноморското икономическо сътрудничество, в Централноевропейската инициатива, в Съвета на Европа, в интеграционните усилия в многостранен план.

Казаното дотук звучи напълно позитивно, но не бива да се остава с погрешното впечатление, че всичко в двустранните отношения е напълно безпроблемно и няма разминавания във вижданията по някои въпроси⁸². Така например, наследеният от междувоенния период и изкривен от коминтерновските постановки и идеологизацията въпрос за българския етнически елемент в Албания така и не намира трайно и окончателно решение. Може да се констатира, че албанската страна изпраща неясни и понякога противоречиви сигнали по темата и я третира по различен начин, включително стремежи се да я насочва в сферата на българо-македонските отношения. Понякога се случват разминавания във вижданията по някои аспекти от международните отношения, включително и в регионален план. Това например ясно се вижда при оценките за някои аспекти на Косовската криза⁸³.

Обстановката в региона може би налага да прекрачим непосредствено след границата на двата века и хронологически да приключим темата с 2001 г. Тогава нараства напрежението в Македония и се стига до сериозна криза, съпътствана дори от въоръжени сблъсъ-

ци. Създаването и дейността на т.нар. Армия за национално освобождение⁸⁴ представлява остро противопоставяне на етническа основа и предизвиква намесата на международната общност. С активното посредничество на ЕС и САЩ ситуацията е овладяна и на 13 август се подписва Охридският рамков договор⁸⁵.

България и Албания са винаги чувствителни по темата Македония и в този смисъл възниква въпросът не само за тяхната позиция, но и за това дали тази криза по някакъв начин се отразява на двустранните им отношения.

Официална София категорично осъжда насилието и действията срещу законната власт и обявява своята подкрепа за правителството на съседната страна⁸⁶. Нещо повече, на македонската армия е дарено и немалко по количество въоръжение. Същевременно трябва да се изтъкне, че правителството на Албания се държи по начин, коренно различен от поведението му във времето на Косовската криза⁸⁷. Още през март, а и в следващите месеци, насилието е категорично осъдено и са отправени призови за прекратяване на сраженията и за съхраняване на интегритета и стабилността на съседната държава. Властите искат да подчертаят своето неучастие в събитията и дори призовават НАТО да поеме контрола върху границата с Македония, за да се избегне всяко подозрение за евентуално прехвърляне на хора или оръжия. И София, и Тирана приветстват подписването на Охридския рамков договор.

Трябва обаче да се отчете и един друг факт – обществените настроения и поведението на медиите. Те са доста по-радикални и по същество подкрепят не само исканията на албанците от Македония, но и действията на въоръжените отряди. Появяват се материали за „православен заговор“, за създаване на ос Москва–Киев–София–Атина, насочена срещу албанците и т.н. Тези настроения преминават сравнително бързо, не се отразяват на поведението на правителството и нямат въздействие върху двустранните отношения по оста София–Тирана – това мога да заявя категорично и като български посланик в Албания по това време. Така например в разгара на кризата на посещение в Тирана е министърът на отбраната Бойко Ноев и при неговите разговори се констатира съвпадение на политическите позиции и оценки⁸⁸.

* * *

Несъмнено българо-албанските отношения през XX век достигат връхната си точка в неговото последно десетилетие. В тяхното развитие могат да се очертаят няколко етапа – междувоенният период, в който констатираме липса на всякаква реална интензивност и съдържание; времето на сближаване и „пролетарски интернационализъм“ от 1944 до 1961 г., когато двете балкански държави са верни сателити на Москва и активизират и обогатяват отношенията си, но те са базирани на изцяло идеологическа основа; практическото замразяване на връзките и контактите в десетилетията от 1961 до 1990 г., когато идеологията отново е на преден план, но при разминаване в позициите и постановките. И в края на столетието – етап на наистина равноправно сътрудничество, основано на общи цели и приоритети както във вътрешен, така и в международен план. И най-ясното и убедително доказателство за правилността на подобна оценка е погледът в историческа перспектива. Защото и през XXI век двете страни продължават напред и с активния политически диалог на най-високи равнища, и с разширяването и обогатяването на договорно-правната база, и със сътрудничеството във всички възможни сфери. Успехите в областта на европейската и евроатлантическата интеграция на двете балкански държави, макар и реализирани с различно темпо, ги превръщат в реални съюзници и са допълнителен аргумент за сближаване и сътрудничество.

¹ По споменатите теми вж.: *Пено П., Маслев С.* Страници от историята на българо-албанските връжески отношения през XIX в. // Исторически преглед. 1960. № 3. С. 113–122; *Божилова Р.* Опити за сътрудничество в националноосвободителните борби на населението в Европейска Турция в края на XIX в. // Националноосвободителни движения на Балканите в края на XIX век. София, 1976. С. 202–216; *Божилова Р., Бобев Б.* България и албанският въпрос в началото на XX век // Исторически преглед. 1982. № 4. С. 18–37; *Соколова Б.* Албански възрожденски печат в България. София, 1979; *Бобев Б., Кацори Т.* Албания. Близката и непознатата. София, 1998; *Bobev B.* Kolonia shqiptare ne Bullgari dhe kontributi I saj ne levizjen Kombetare // Roli I mergates ne shtetformim. Prishtine, 2012. F. 111–115.

² Подробности за обявяването на независимата албанска държава във Вльора (Валона) на 28 ноември 1912 г., поведението на Великите сили по темата и последвалите събития, включително въпроса за определяне на албанските граници вж. в: *Бобев Б., Кацори Т.* Албания... С. 88–91; *Бобев Б.* Въпросът за границите на Албания от обявяването на независимостта до окончателното им утвърждаване (1912–1926) // *Studia Balcanica* 28. Европа: народи и граници. София, 2010. С. 56–77; *Смирнова Н.* История Албании в XX-м век. Москва, 2000. С. 55–93; *Historia e ripullit shqiptar.* Vol. III. Tiranë. F. 17–74; *Puto A.* Historia diplomatike e ceshitjes shqiptare. Tiranë, 2003.

³ Списъкът с имената и кратки биографични бележки на „бащите на албанската независимост“ вж. в: *Shqiperia i vetshpall e pavarur ne Vlore me 28 Nentor 1912 nga Ismail Qemali.* Koha.NET, 28.11.2016.

⁴ *Маджаров М.* Дипломатическата подготовка на нашите войни. София, 1998. С. 104.

⁵ *Pearson O.* Albania and King Zog. Independence, Republic and Monarchy 1908-1939. London, 2004. P. 44.

⁶ Подробно за очертаването на албанските граници и процеса на уточняването им вж. в: *Бобев Б.* Въпросът за границите... Вж. също: *Puto A.* Historia diplomatike...

⁷ *Матеева М.* Консулските отношения на България 1879–1986. София, 1988. С. 44

⁸ *Матеева М., Тенавичаров Хр.* Дипломатическите отношения на България 1878–1988. София, 1989. С. 68–69.

⁹ *Pearson O.* Albania and... P. 79-80.

¹⁰ *Елдъров Св.* Българите в Албания 1913–1939. София, 2000. С. 9–21.

¹¹ За удобство навсякъде използвам наименованието Югославия, въпреки че то официално е възприето през 1929 г.

¹² *Бобев Б., Кацори Т.* Албания... С. 94.

¹³ *Vobev V.* Bulgaria and Albania between the two World Wars: an overview of Bilateral Relations // *South East European Monitor.* 1995. № 1. P. 97.

¹⁴ *Матеева М., Тенавичаров Хр.* Дипломатически... С. 69.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там. С. 70.

¹⁷ Пак там. С. 72.

¹⁸ Подробно за албанската външна политика в междувоенния период вж: *Milo P.* Politika e jashtme e Shqiperise. Vol. I: 1913–1939. Tiranë, 2013.

¹⁹ Много подробно по темата вж. *Елдъров Св.* Българите... Вж. още: *Бобев Б.* По въпроса за българското национално малцинство в Албания след Първата световна война // *Векове.* 1984. № 4. С. 40–46.

²⁰ Вж. *Vobev V.* Bulgaria and Albania... P. 98-101.

²¹ Текстът на протокола и коментар към него вж. в: *Петков Б.* Албано-българският протокол и неговото значение // *Отец Паисий.* 1932. № 1–2. С. 7.

²² България е принципно против подобно укрепване на териториалното статукво в рамките на трайно възприетия курс на „мирна ревизия“. Албания има желание да се включи с надеждата, че ще успее да работи по-активно за правата на сънародниците си в съседните държави, но дори не е поканена под натиска на Италия. Вж. *Milo P.* Politika... F. 815–818.

²³ Данните за търговския обмен между двете страни, а и в регионален план, са взети от: *Кацаркова В.* Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919–1941 г.). София, 1989.

²⁴ *Атанасова Ел.* За солидарността и връзките между антифашистките движения в България и Албания // 9-ти септември и Балканите. София, 1964.

²⁵ Тук има само една, макар и съществена, разлика – Албания получава потвърждаване на държавните си граници към 1939 г, преди италианската окупация, докато на България се препотвърждава присъединяването на Южна Добруджа съгласно Крайовската спогодба с Румъния от септември 1940 г.

²⁶ *Волкогонов Д.* Седемте вождове. Т. 1. София, 1999. С. 214–218. Разликата е, че вариантът с България отпада твърде бързо, докато по отношение на Албания се предприемат дори конкретни стъпки, водещи към обединяване: митнически съюз, унификация на цените, подготовка за сливане на въоръжените сили и др. Вж. *Бобев Б., Кацори Т.* Албания... С. 124

²⁷ Работническо дело. 1947. № 350. 17 декември; *Pearson O.* Albania as Dictatorship and Democracy. New York, 2006. P. 244-246.

²⁸ Стратегическата позиция на Албания се определя от два основни факта – като гранична между Варшавския пакт и НАТО, както и заради широката си излаз на Адриатика, респективно в Средиземноморския басейн

²⁹ Вж. например: *Bashkurti L.* Diplomacia shqiptare ne fillimit e Luftes se Ftohte. Tiranë, 2003. F. 199.

³⁰ Трябва да се подчертае, че българската делегация през 1957 г. е на възможно най-високо равнище. За разлика от обичайната практика на тогавашните социалистически държави, тя се обозначава като „правителствено-партийна“ (а не „партийно-правителствена“), води се от премиера Антон

Югов, а първият секретар на ЦК на БКП Тодор Живков е член на делегацията. Това се случва, тъй като в тогавашния момент Югов все още е най-силната фигура в партийно-политическия живот на България. Малко по-късно Живков овладява реално всички ръководни постове.

³¹ *Делчева Гр.* Сътрудничеството между НР Албания и НР България в областта на селското стопанство до края на 50-те години // Изследвания в чест на академик Николай Тодоров. София, 1953. С. 332–333. Също вж.: *Bobev B.* The Bulgarian-Albanian Political Relations in the Period of Transition from Totalitarianism to Democracy (1989–2005) // *Etudes Balkaniques*. 2010. XLVI. P. 7.

³² *Матеева М., Тепавичаров Хр.* Дипломатически... С. 69–71.

³³ Албанската страна отдава голямо значение на този договор, още повече след прекъсването на отношенията с Югославия. Това ясно личи и в начина, по който се отбелязва в тамошната преса първата годишнина от подписването му през декември 1948 г. Вж. Централен държавен архив (понанатък – ЦДА). Ф. 1477. Оп. 5. А.е. 34.

³⁴ Външна търговия на Народна Република България. Статистически данни 1939–1970. София, 1971. Дигитална страница 31.

³⁵ ЦДА. Ф. 1477. Оп. 5. А.е. 37. Л. 1.

³⁶ *Бобев Б., Кацори Т.* Албания... С. 106.

³⁷ ЦДА. Ф. 1477. Оп. 5. А.е. 47. Л. 1.

³⁸ *Tase L., Myftiu A.* Bullgaria dhe studentet shqiptare. Tirane, 2011. F. 365–371.

³⁹ ЦДА. Ф. 1477. Оп. 6. А.е. 55. Л. 1

⁴⁰ Пак там. А.е. 56. Л. 8.

⁴¹ Пак там. Оп. 9. А.е. 426.

⁴² Пак там. Оп. 5. А.е. 39. Л. 1.

⁴³ Пак там. А.е. 37. Л. 4.

⁴⁴ Пак там. А.е. 41. Л. 1.

⁴⁵ Пак там. Оп. 7. А.е. 32. Л. 1.

⁴⁶ Подробно за съветско-албанския конфликт и скъсването на отношенията вж. в: *Smirnova N.* Historia e Shqiperise pergjate shekullit XX. Tirane, 2004. F. 359–380.

⁴⁷ *Лори Б.* Балканска Европа от 1945 до наши дни. София, 2005. С. 60–61.

⁴⁸ *Бобев Б., Кацори Т.* Албания... С. 126.

⁴⁹ Външна търговия на Народна Република България. Статистически данни 1960–1980. София, 1981. Дигитална страница 35.

⁵⁰ *Бобев Б., Кацори Т.* Албания... С. 124–130.

⁵¹ *Матеева М., Тепавичаров Хр.* Дипломатическите... С. 71.

⁵² Оценка за двустранните отношения в този период вж. в: Архив на министерството на външните работи (понанатък – АМВНР). Оп. 47-3. А.е. 24. Л. 4.

⁵³ За вътрешното състояние на Албания през 90-те години на ХХ век вж.: *Бобев Б.* Албания в трудните години на промени 1989–1996 // Албания и Албанските идентичности. София, 2000. С. 237–260; *Бобев Б.* Албания: контрастните десетилетия в края на ХХ и началото на ХХI век // Балканите през първото десетилетие на ХХI век. София, 2012. С. 126–154; *Biberaj E.* Shqiperia ne tranzicion. Rruga e veshitire drejt Demokracise. Tirane, 2000; *Smirnova N.* Historia... F. 412–476; За България в същия период вж.: *Анатомия на прехода.* София, 2004; *Калинова Е., Баева И.* Българскте преходи 1939–2000. София, 2002; *Bulgaria in Transition / Bell J.* (ed). Colorado, 1999.

⁵⁴ Използвам тона наименование за улеснение, въпреки че то е официално наложено с договора от Маастрихт през 1993 г.

⁵⁵ За тази фактология вж. и *Bobev B.* The Bulgarian-Albanian Political Relations in the Period of Transition from Totalitarianism to Democracy (1989–2005) // *Etudes Balkaniques*. 2010. № 3. P. 3-31.

⁵⁶ *Pearson O.* Albania as... P. 651-656.

⁵⁷ Подробности в: *Nikova E.* Bulgaria in the Balkans // *Bulgaria in Transition / Bell J.* (ed). Kolorado, 1998. P. 281-304.

⁵⁸ Архив на Българската телеграфна агенция (БТА). Бюлетин „Международна информация“. 1990. 15 март.

⁵⁹ Пак там. 1992. 24 януари. Вж. също: АМВНР. Оп. 49-1. А.е. 29. Л. 1–4.

⁶⁰ Пак там, 1992. 19 май.

⁶¹ Пак там. 1990. 20 май.

⁶² Пак там. 1991. 19 юни; 1991. 3 октомври. Става дума за срещи по време на работата на Съвета на страните членки на СССЕ в Берил и на сесията на Общото събрание на ООН в Ню Йорк.

⁶³ *Zeri I popullit*, 09.08.1990. В този брой на вестника на управляващата партия е поместена информация за срещите на председателя на българския парламент с президента Рамиз Алия, колегата му Кастриот Ислами и министър-председателя Юли Буфи.

⁶⁴ Архив БТА. Бюлетин „Международна информация“. 1992. 14 септември.

⁶⁵ АМВНР. Оп. 48-3. А.е. 43. Л. 10–15.

⁶⁶ Пак там. А.е. 44. Л. 33–35. Във връзка с това правителствено решение външното министерство разпраща нарочно писмо до редица заинтересовани институции в държавата.

- ⁶⁷ Пълният текст в: Държавен вестник. 1993. № 95.
- ⁶⁸ Архив БТА. Бюлетин „Събития и факти“. 1994. 27–29 април.
- ⁶⁹ Пак там. 1995. 7 декември.
- ⁷⁰ Архив БТА. Бюлетин „Балкански проблеми“. 1998. 9–11 декември.
- ⁷¹ Пак там. 2000. 29–30 май.
- ⁷² Архив БТА. Бюлетин „Събития и факти“. 1994. 8–12 февруари.
- ⁷³ АМВНР. Оп. 50-1. А.е. 51. Л. 1–22. Също: Архив БТА. Бюлетин „Събития и факти“. 1993. 17–18 ноември.
- ⁷⁴ АМВНР. Оп. 56-5. А.е. 42. Л. 29–33.
- ⁷⁵ Пак там. Оп. 51-1. А.е. 29. Л. 4–5.
- ⁷⁶ Rilindia demokratike. 1995. 26.08.
- ⁷⁷ Архив БТА. Бюлетин „Балкански проблеми“. 1998. 6 април.
- ⁷⁸ Архив БТА. Бюлетин „Международна информация“. 1999. 12–13 март.
- ⁷⁹ За всички разменени посещения през 90-те години на XX век вж.: АМВНР. Оп. 56-5. А.е. 42. Л. 29–33.
- ⁸⁰ Пак там.
- ⁸¹ Данните са една справка, изготвена от МВНР през 2004 г. и достъпна в Интернет: bdi.mfa.government.bg/info/Module%2005%20.../Bulgaria-Albania.rtf (Страницата е активна към април 2015 г.)
- ⁸² Тук се налага едно уточнение. В периода 1998–2006 г. авторът на статията е извънреден и пълномощен посланик на България в Албания и е непосредствен свидетел на някои процеси и разговори. В този смисъл в отделни моменти се споделят и лични наблюдения и впечатления.
- ⁸³ Това пролича особено ясно при разговора на албанския министър-председател Пандели Майко с българския министър на външните работи Надежда Михайлова на 13 март 1999 г. в Тирана. Вж.: АМВНР. Оп. 56-5. А.е. 43. Л. 47–49.
- ⁸⁴ Любопитно съвпадение, но същевременно и символ, е фактът, че на албански език абривиатурата съвпада напълно с тази на Армията за освобождение на Косово (УСК). Същевременно трябва да се подчертае, че известен брой участници в Косовските събития през 2001 г. се прехвърлят в Македония и участват в паравоенните части.
- ⁸⁵ По въпроса вж.: *Бобев Б.* Албанският фактор на Балканите в края на XX и началото на XXI век. – В: Дипломатия в Югоизточна Европа. София, 2009. С. 159–183.
- ⁸⁶ Не бива да се забравя фактът, че тогавашният македонски кабинет се явява мултиетнически, в него има и министри-албанци. Това е застъпено и в официалната българска позиция.
- ⁸⁷ Архив МВНР. Оп. 58-ЮИЕ. А.е. 66. Л. 1–9. Информация „Отношенията на Албания със страните от ЮИЕ през 2001 г.“.
- ⁸⁸ *Bobev B.* Bulgarian-Albanian political... P. 14.